

PUSZTÍTÓ HALADÁS

TÓTH I. JÁNOS

A haladás az emberi értelem által vezérelt javulás és fejlődés eszményét fejezi ki, ezért a progresszió jegyében fellépő társadalmi mozgalmak gyakran eleve erkölcsi fölényt tulajdonítanak maguknak. Ám önmagában az, hogy egy eszme haladónak nevezi magát, még nem garantálja, hogy valóban javulást is eredményez. A történelem számos példát kínál arra, hogy az egy-egy korszak által „haladónak” tekintett irányzatok végül társadalmi katasztrófákhoz vezettek. A negatív kimenetel nem pusztán véletlen lehetőség, hanem a haladás eszméjébe kódolt veszély. A haladás ugyanis gyakran radikalizálódik: minél merészebb, gyökeresebb egy újítás, annál inkább „valódi” vagy „igazi” haladásként jelenik meg a politikai és szellemi diskurzusban. Ez az értékszemlélet hajlamos háttérbe szorítani a következmények mérlegelését, és önértékként kezelni a változást magát. Így a radikalizmus szinte szükségszerű sajátossága a haladásnak – annak minden pusztító következményével együtt.

A HALADÁS JELENTÉSÉRŐL

A „haladás” szó a „halad” igéből ered, melynek jelentése: előremegy, mozgásban van, átvitt értelemben pedig javulást, fejlődést jelent. Szinonimájaként gyakran használjuk a latin eredetű „progresszió” kifejezést, amely a magyar nyelvben erőteljesebben utal a haladás ideologikus, tipikusan baloldali fogalmára.¹ A „progresszió” fogalmát számos tudományág használja: a matematikában növekvő számsort, az orvostudományban súlyosbodó betegséglefolyást, az adózásban pedig jövedelemarányosan emelkedő adókulcsot jelöl – közös bennük a fokozatos növekedés. A szekuláris értelemben vett haladás fogalma a felvilágosodással jelent meg a filozófiában. Eszerint a haladás olyan történelmi fejlődés, amelyet az emberi értelem vezérel, és amely a társadalmi állapot javulásához vezet. Ez a felfogás magában foglalja azt az előfeltevést is, hogy a társadalom képes tudatosan jobbá válni, vagyis önmagát irányítva meghaladni saját korlátait.

A haladásnak a felvilágosodásból származó széles értelmezése három alapvető előfeltevést tartalmaz: 1) léteznie kell egy haladónak tekintett célkitűzésnek, 2) a célkitűzésnek meg kell valósulnia, és 3) az elért eredménynek objektív értelemben javulást kell hoznia. Ideáltipikus haladásról akkor beszélhetünk, ha e három feltétel együttesen teljesül. Az ideális haladás sémája számos torzulási lehetőséget rejt magában: a célkitűzés, a megvalósulás és a kimenetel egyaránt hibaforrás lehet. *Pusztító haladásnak* nevezzük azt az esetet, amikor

1 Kiss Jenő: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékaik eredete*. Akadémiai, Bp. 1978. 259–260.

Féken tartás – A londoni Viktória-emlékmű (Sir Thomas Brock, 1906–24)
Haladás című szoborcsoportja
(Pexels)

„Messze jövővel
komolyan vessz össze
jelenkort” –
Wladyslaw Theodore
Benda grafikája, 1917
(Library of Congress)

egy társadalom haladónak vélt célkitűzése ugyan megvalósul, ám az eredmény összességében nem javulást, hanem romlást hoz (például a kommunizmus vagy az ökológiai válság esetében). A tudatos célkitűzések nélküli változások lehetnek kedvezőek (mint az internet elterjedése) vagy károsak (mint a klímaváltozás), de ezek nem teleologikus folyamatok eredményei. A legfontosabb haladási kudarcot tehát a pusztító haladás jelenti, ahol magának a *telos*nak a bekövetkezése vezet végzetes következményekhez. A másik két eset, azaz a spontán javulás és romlás a szó szűkebb értelmében nem tekinthető haladási kudarcnak, hiszen a teleologikus cél nem valósult meg. Ennek ellenére érdemes rámutatni arra, hogy a társadalmi haladás esetenként tudatos folyamatok hiányában vagy éppen azok ellenében is bekövetkezhet.

A haladás legfontosabb fogalmi ellentéte az állandóság (*ancien régime, status quo*). Míg a haladás a változást hangsúlyozza, addig a társadalom állandóságának legfőbb képviselője a tradicionalizmus, amely a kialakult normák és intézmények fennmaradását tartja kívánatosnak. Ebből következik, hogy a haladás fogalma eleve antitradicionális jelentést hordoz. Az utóbbi időben ez az attitűd már nemcsak a társadalmi, hanem a természeti állandóságot is megkérdőjelezi: a haladás újabb formái a nemiség, az emberi képességek és a testi korlátok átlépését is célul tűzik ki (például a transzneműség vagy a transzhumanizmus eszméje). Tehát a haladás *ab ovo* nemcsak antitradicionális, hanem antinaturális folyamat.

A fogalom jelentéséből az is következik, hogy minél gyökeresebb egy újítás, annál haladóbbnak tekinthető, függetlenül attól, milyen következményekkel jár. A radikalizmus így önmagában válik a „valódi” vagy „igazi” haladás fokmérőjévé. Ebben az amúgy téves felfogásban a szélsőséges újítás egyszerre biztosítja a haladást és a fejlődést. Ez azért téves elgondolás, mert a változások hevesége és jósága között nincs logikai kapcsolat. Könnyen előfordulhat, hogy a radikális progresszió pusztulást, míg a „fontolva haladás” javulást eredményez.

A haladás ideológiai értelmezését is gyakran az előbbi szemlélet határozza meg: eszerint csak az áttörésszerű – és rendszerint baloldali – progresszió tekinthető legitimnek. Így alakul ki az ellentét a haladás széles (filozófiai) és szűk (ideológiai) értelmezése között. Az előbbi a társadalom általános fejlődését jelöli, amely magában foglalja a „megfontolt haladást” is; az utóbbi ezzel szemben kizárólag a gyökeres változásokban lát valódi előrelépést. A két irányzat közötti különbséget gyakran az erőszakhoz való viszonyuk alapján határozzák meg. Ugyanilyen fontos azonban az alapvető civilizációs struktúrákhoz (élet, tulajdon, család, nemzet) való hozzáállásuk is. A mérsékelt általában tisztelettel viszonyulnak ezekhez a történelmileg kialakult keretekhez, és a haladást ezen keretek között keresik, ezzel szemben a radikális irányzatok ezek felszámolását vagy gyökeres átalakítását tűzik ki célul.

A TÖRTÉNELMI HALADÁS ÉRTELMEZÉSEI

A felvilágosodás szerzői (Condorcet, Voltaire, Kant) általában hittek a társadalomnak az értelem által történő fejlesztésében. E szerzők többsége számára a haladás egy célszerű (teleologikus), lineáris, szükségszerű és véges folyamat. Ezt a hagyományt követi számos későbbi szerző is, akik szerint a történelem egy teleologikus cél – szabadság (Hegel), kommunizmus (Marx), liberális demokrácia (Fukuyama) – felé tart. Más filozófusok és irányzatok részben vagy teljesen elutasítják a haladásnak ezt az értelmezését mint a ciklikus történelemelmélet (Vico, Spengler, Pareto), az evolúciós nézőpont (Darwin, Hayek, Wilson) és a posztmodern gondolkodás (Nietzsche, Lyotard, Foucault) hívei.² Szintén többen (Popper, Berlin) vitatják a haladás szükségszerű jellegét, illetve a „történelem vége” gondolatot (Huntington, John Gray).

A haladás kortárs kritikája a környezeti válság kontextusában született meg. Két kiemelkedő szerző e témában: Ronald Wright és Jared Diamond, akik a civilizációk ökológiai korlátaira és önpusztító mechanizmusaira hívták fel a figyelmet. Wright *progress trap* (haladási csapda) elmélete szerint az emberi találékonyság gyakran olyan technológiai újításokat hoz létre, amelyek rövid távon előnyösek, hosszabb távon azonban ökológiai katasztrófákhoz vezetnek. A civilizációk így saját sikereik csapdájába esnek. Klasszikus példái közé tartozik a Húsvét-szigetek, Mezopotámia és Róma, ahol a természeti erőforrások túlhasználása végül társadalmi összeomláshoz vezetett.³ Diamond művében a civilizációk bukásának öt fő okát azonosítja: környezeti problémák, éghajlatváltozás, ellenséges szomszédok, külkereskedelmi függés, valamint a társadalom rossz vagy hiányos válasza a felmerülő problémákra. Elemzéseiben a maja civilizáció, a Húsvét-szigetek és a grönlandi vikingek története áll a középpontban.⁴

A Wright- és Diamond-féle értelmezések alapján a haladás kudarcra általános, is leírható. Egy technikai, gazdasági vagy társadalmi újítás rövid távon jelentős előrelépést eredményez, mint például a rendi különbségek felszámolása, a szekularizáció vagy az állami újraelosztás radikális növelése. Az újítás gyorsan elterjed, normává válik, ám ezzel párhuzamosan olyan mellékhatásokat generálhat, amelyek hosszabb távon destabilizálják a társadalmat, például az ösztönzők eltorzulását, a közösségi identitás meggyengülését vagy az egyéni felelősség erodálódását. A társadalom gyakran túlértékeli saját alkalmazkodóképességét, miközben figyelmen kívül hagyja a mérték, az időbeliség és a visszacsatolás jelentőségét. A korai sikerélmények öngazoláshoz és túlzott magabiztossághoz vezetnek, ami végső soron visszafordíthatatlan társadalmi károkat okozhat. A közös mozzanat: egy haladó eszme mértéktelen és kritika nélküli kiterjesztése, amely hosszú távon épp saját célját – ami általában a jobb emberi

ismétlődő mintázat
a haladás kudarcba
fulladása))

2 John GRAY: *Black Mass. Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*. Farrar, Straus and Giroux, New York, 2007.

3 Ronald WRIGHT: *A Short History of Progress*. House of Anansi Press, Toronto, 2004.

4 Jared DIAMOND: *Összeomlás. Tamulások a társadalmak továbbléléséhez*. ford. VASSY Zoltán, Typotex, Bp. 2007.

állapotot – veszélyezteti. Ebben a kudarcban felismerhető az értelem túlértékelése, a túlzott magabiztosság és a *hübrisz*.⁵ Tom Pepinsky is felveti, hogy nem a haladás formáit, hanem annak kudarcait kellene tanulmányozni (*failure studies*), mert ezek jelentik a mélyebb problémát.⁶

A TÁRSADALOMMÉRNÖKÖSKÖDÉS KORLÁTAI

A klasszikus mérnöki tudományokban – legyen szó gépészetéről, építészetéről vagy informatikáról – a célorientált, azaz teleologikus gondolkodás jól alkalmazható. Ennek két alapvető oka van. Egyrészt a fejlesztendő rendszerek viszonylagos egyszerűsége; ezek a fizikai és kémiai rendszerek determinisztikusan, vagyis jól modellezhetően viselkednek. Ez lehetővé teszi, hogy az elérni kívánt célt – például egy híd stabilitását vagy egy gép működését – előre kiszámítható módon tervezzük meg. Másrészt a mérnöki célok és eljárások kiválasztását eredményező vita jellemzően racionális keretek között zajlik. A tervek közötti választást objektív kritériumok (költséghatékonyság, energiahatékonyság, biztonsági faktor) alapján lehet megítélni. A szereplők közös nyelvet beszélnek: a tudomány és a technológia nyelvét.

A társadalmi rendszerek alakítása – közkeletű néven a társadalommérnökség – csak látszólag követi ugyanezt a logikát. A gyakorlat azt mutatja, hogy a teleologikus szemlélet itt sokkal kevésbé alkalmazható. Ezzel kapcsolatban öt fontos különbség is megfogalmazható. 1) A társadalom komplex, kaotikus, dinamikus és hálózatos rendszer. Számptalan egymással összefonódó tényező – kulturális minták, gazdasági érdekek, politikai hatalmi viszonyok, technológiai újítások stb. – hat egymásra folyamatosan. Így a rendszer állapotának az értékelése rendkívüli kihívást jelent.⁷ 2) A társadalmi célok nem objektív jellegűek, természettudományos értelemben nem meghatározhatóak. Nincs objektív mód arra, hogy eldöntsük, például az egyenlőség, szabadság vagy hatékonyság-e a fontosabb; a jóléti állam vagy a versenypiac szolgálja jobban az emberek érdekét. A célokról folytatott vitákat ideológiák, értékítéletek és politikai érdekkonfliktusok határozzák meg. Így nem beszélhetünk egy racionális eljárásban kiválasztott „társadalmi célról” sem. 3) A következmények nem láthatók előre. Az intézkedések gyakran nem lineáris és nem determinisztikus módon hatnak, ezért az eredmények nehezen jelezhetők előre. Egy jó szándékú reform mellékhatásai hosszú távon alááshatják a kívánt célt. Például egy oktatási reform elősegítheti a társadalmi mobilitást, de ha nem párosul megfelelő gazdaságpolitikával, növelheti a diplomás munkanélküliséget. A társadalmi rendszerek érzékenyek a „járulékos hatásokra”, azaz a tervezett változtatások gyakran más, nem szándékolt területeken is változásokat indítanak el, amelyek az eredeti célt rombolják vagy relativizálják. 4) A célracionálitást gyakran felülírja a hatalmi racionalitás. A társadalmi döntéshozatalban nem a legészszerűbb célok vagy a legjobban alátámasztott tervek érvényesülnek, hanem azok, amelyek politikailag átvihetők vagy hasznosak az adott hatalmi csoport számára. A politikai diskurzusban a célok nem objektív kritériumok szerint versenyeznek, hanem hatalmi logika alapján: ki tudja jobban mozgósítani a közvéleményt, médiát, gazdasági érdekhálókat. Ezért a teleologikus társadalomirányítás gyakran ideológiai elfogultságok és hatalmi önérdék mentén torzul. 5) A társadalmi valóság központilag nem tervezhető. A társadalmi működés sokszereplős, decentralizált és emergens jellegű, vagyis a működési szabályok, normák, intézmények nem központi tervezés eredményeként, hanem fokozatosan, visszacsatolások révén alakulnak ki. A társadalommérnök szerep gyakran illuzórikus: a központi tervek figyelmen kívül hagyják a helyi tudást, a spontán normákat és az alulról jövő kezdeményezéseket. A Hayek által leírt „tudás széttagoltsága” azt jelenti, hogy

5 J. C. SCOTT: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale U.P., New Haven, 1998.

6 TOM PEPINSKY: *Failure Studies*. Tom Pepinsky Blog, 2019. augusztus 1. <tompepinisky.com/2019/08/01/failure-studies>

7 KARL POPPER: *The Open Society and Its Enemies*. Routledge, London, 1945.

The Radical's Arms

Egyenlősítők –
Szatirikus ábrázolás
a francia
forradalomról, 1819
(Library of Congress)

a társadalmi információk nem koncentrálhatók egyetlen tervezői agyban, így a központi célkitűzés nemcsak technikailag kivitelezhetetlen, hanem normatív szempontból is problematikus.⁸

Összegzésként megállapítható, hogy a társadalmi tervezés kiszámíthatatlansága miatt a társadalommérnökség, különösen annak radikális formája,

8 Friedrich A. HAYEK: *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*. University of Chicago Press, Chicago, 1988.

komoly kockázatokat hordoz. Ugyanakkor a *status quo* kritikátlan fenntartása sem jelent megoldást, hiszen a társadalomnak reagálnia kell az új kihívásokra, és képesnek kell lennie a fejlődésre. Ezért a leginkább célravezető megközelítés a fokozatos, mérsékelt reformok alkalmazása, amelyek figyelembe veszik a társadalom komplexitását, a visszacsatolások jelentőségét, valamint a helyi tudás és kezdeményezések szerepét.

A HALADÁS MINT TÖREKVÉS

Fontos megkülönböztetni a haladást mint szándékot és a haladást mint következményt. Sajnos a közvélemény gyakran összetéveszti a haladásnak ezt a két aspektusát. Bár lételméleti értelemben a kettő között lényeges különbség van, társadalompszichológiai szempontból érthető a kettő azonosítása. A társadalom ugyanis bizonyosságot akar arra nézve, hogy a progresszív törekvések tényleg fejlődést eredményeznek. A „szükségszerű haladás” hamis prófétái (Hegel, Marx, Fukuyama) azt tanítják, hogy a történelem elkerülhetetlenül egy jó végállapot felé halad. Ez egyrészt téves, hiszen a történelemben nincs ilyen szükségszerűség, sőt minden újítás óriási kockázattal jár. Másrészt veszélyes, mert aláássa az elővigyázatosság jelentőségét, és intoleráns az alternatív nézetekkel szemben. Harmadrészt nem egyeztethető össze olyan alapvető – klasszikus liberális és demokratikus – értékekkel, mint a szólásszabadság, a szabad vita, a pluralizmus, a többségi választás, a népakarat és a népszuverenitás.

Ideáltipikus esetben a haladás mint törekvés a társadalom fejlődéséhez vezet. Ilyenkor a haladás eszméjét képviselő „haladó” egyben „fejlesztő” is, aki hozzájárul a közösség gyarapodásához. Ugyanakkor a társadalom mint komplex rendszer működése ritkán előrelátható, ezért a haladás jelszavára épülő

» a haladás nem szándékolt következményei

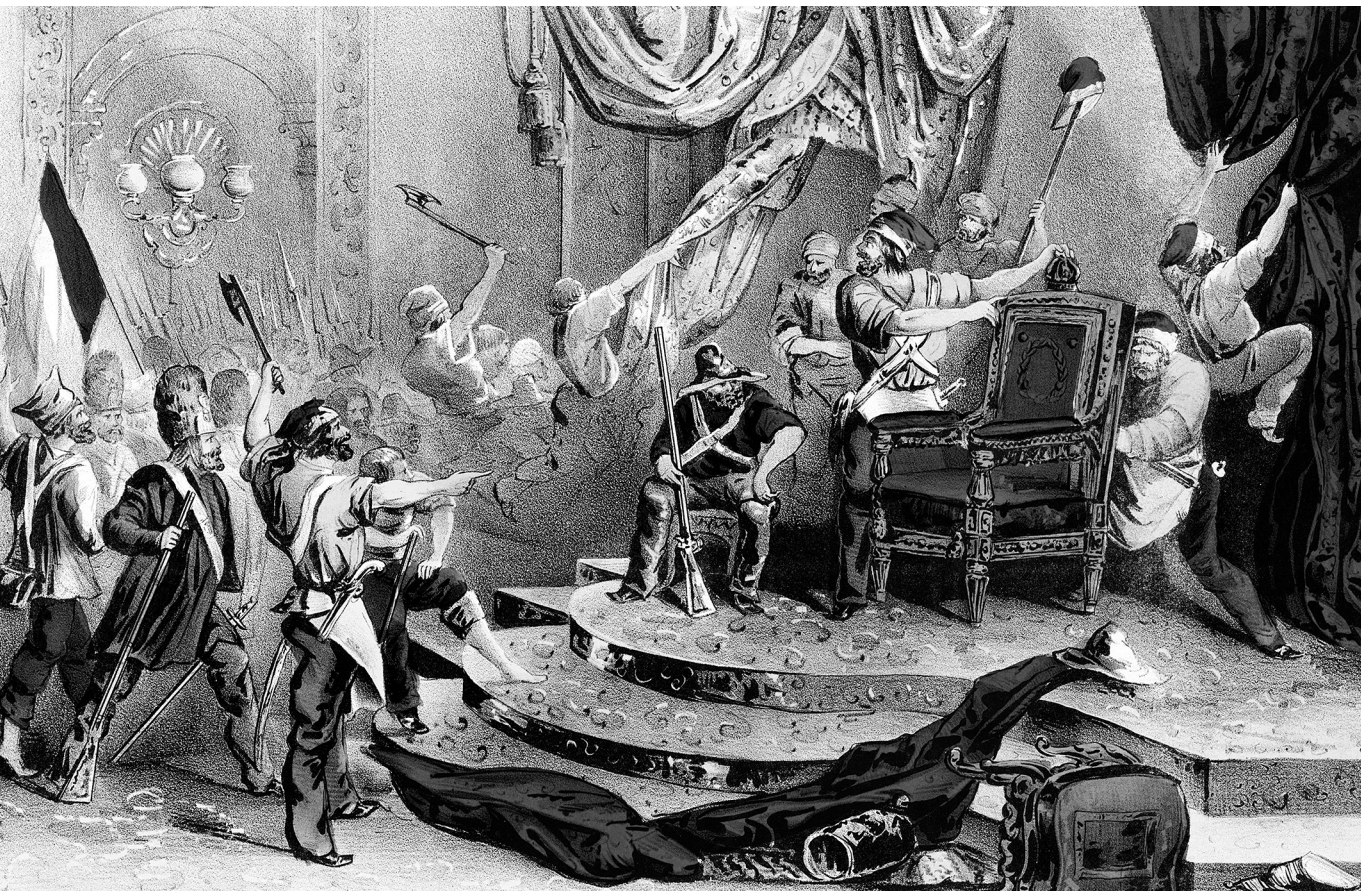
programok gyakran nem várt következményekhez vezethetnek: előrelépés helyett romlást, sőt pusztulást eredményezhetnek. Ilyen esetekben a „haladók” nem fejlesztőként, hanem rombolóként tevékenykednek.

A jobbító szándékokban való hit erőssége alapján különbséget tehetünk az idealista dogmatikusok és realista szkeptikusok között. A dogmatikusok maradéktalanul hisznek abban, hogy a programjuk megvalósítása automatikusan biztosítja a társadalom jobbítását, éppen ezért radikálisan fognak fellépni az eszméjük megvalósítása érdekében. Ezzel szemben a szkeptikusok fenntartásokkal viszonyulnak a „haladó” törekvésekhez: mindig számolnak a kudarcok lehetőségével, ezért lépéseik visszafogottabbak. Tehát a dogmatikusok általában radikálisok, míg a szkeptikusok mérsékelték. A két csoport közti egyensúly jótékony hatású is lehet, hiszen a dogmatikusok dinamizmust visznek a társadalmi változásokba, míg a szkeptikusok megóvják a közösséget az eszmei túlkapásokból adódó károktól. A dogmatikusok túlhatalma viszont gyakran vezet tragikus kimenetelhez. A következőkben erre hozunk néhány gyakorlati példát.

Ma már konszenzus van abban, hogy a gyarmatosítás nem szolgálta a haladást, de évszázadokkal ezelőtt sokan hittek abban, hogy ez a fejlődés útja. Ezzel kapcsolatban három különböző érvrendszer is kialakult: missziós küldetés, civilizáció export,⁹ erősebb joga. A kortársak számára ezek a nézetek legitímálták a gyarmatosítást mint haladást.

A 19. századi ír burgonyaéhínség (1845–52) kialakulásában jelentős szerepet játszott a brit gazdaságpolitika dogmatikus kettőssége: egyfelől még érvényben voltak a protekcionista gabonatorvények, másfelől a kormány egyre inkább elköteleződött a *laissez-faire* mellett. A Corn Laws (1815–46) magas vámokkal védte az angol földbirtokosok érdekeit, ami korlátozta az élelmiszerimportot. Ugyanakkor a kormány – a szabadpiaci dogmákhoz igazodva – csak későn és mérsékelt mértékű állami segítyezést kezdeményezett, holott ez enyhítette volna a humanitárius katasztrófát. Ez az ideológiai merevség súlyosbította

9 Rudyard KIPLING: *The White Man's Burden and Other Poems*. Methuen & Co., London, 1899.

a válságot, amely végül egymillió halálos áldozatot és másfél millió kivándorlót eredményezett.¹⁰

A 20. század elején az eugenika a genetika és a haladás zászlaja alatt vált népszerűvé. Célja az volt, mint mondták, hogy javítsa az emberi populáció genetikai minőségét, azaz csökkentse az öröklődő betegségek arányát és elősegítse a kívánatos tulajdonságok terjedését. Képviselői szerint ez hozzájárul a társadalom egészségének és intelligenciájának emelkedéséhez, a bűnözés és a szegénység csökkenéséhez. Az Egyesült Államokban 1907 és 1937 között több tízezer embert erőszakosan sterilizáltak, míg a náci Németországban nemcsak sterilizálták a mentálisan beteg és fogyatékos embereket, hanem 70–100 ezer főt meg is öltek.¹¹

Felfordulás – Az 1848. februári párizsi forradalom szatirikus ábrázolása: a trónterem feldúlása (Library of Congress)

HALADÁS MINT IDEOLÓGIA

A haladás fogalmának szűkebb, politikai-ideológiai jelentése legkönnyebben a francia forradalom történelmi kontextusában ragadható meg. A revolúció idején éles törésvonal húzódott az *ancien régime* hívei – vagyis a *status quo*t megőrizni kívánó tradicionalista royalisták – és a társadalmi változásokért küzdők között. A forradalmárok ugyanakkor maguk is megosztottak voltak: radikális és mérsékelt csoportokra szakadtak. Ez a politikai tagolódás térbeli formát öltött a nemzetgyűlés ülésrendjében, amely véletlenszerűen vezetett a politikai baloldal és jobboldal fogalmának megszületéséhez. A baloldalon helyet foglaló jakobinusok gyors és gyökeres változásokat követeltek, elutasítva a hagyományos intézményeket, így a monarchiát és a magántulajdont is,

10 Cormac Ó GRÁDA: *Black '47 and Beyond. The Great Irish Famine in History, Economy, and Memory*. Princeton U. P., Princeton, 1999.

11 Edwin BLACK: *War Against the Weak. Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race*. Four Walls Eight Windows, New York, 2003.

Divatirány –
Johann Michael Voltz
1819–20-as gúnyos ábrázolása
a sajtószabadságot hordozó
korszellem figurájáról
(Bayerisches Hauptstaatsarchiv)

programjuk középpontjában a radikális egyenlőség állt, amelyet nemcsak jogi, hanem gazdasági értelemben is érvényesíteni kívántak. A jobboldali girondisták mérsékelték voltak: tiszteletben tartották a magántulajdont, a piacgazdaságot, valamint a felvilágosodás olyan alapértékeit, mint a törvény előtti egyenlőség, a hatalommegosztás, a szólás- és vallásszabadság.¹²

A royalisták háttérbe szorulásával a politikai diskurzus leegyszerűsödött a radikális baloldal és a mérsékelt jobboldal szembenállására. A baloldal egyik hatékony politikai stratégiája az volt, hogy a „mérsékelt forradalmárokat” az *ancien régime* híveivel azonosították, így létrehoztak egy hamis dilemmát,

12 François FURET: *A francia forradalom története*. ford. Pócz Erzsébet, Európa, Bp. 1996.

ahol csak a radikális progresszió és a reakciós konzervativizmus között lehetett választani. Ezzel gyakorlatilag kizárták a politikai közbeszédből a mérsékelt vagy megfontolt haladás lehetőségét.¹³ Napóleon hatalomra kerülése megakadályozta a jakobinus törekvések kibontakozását, ám a szellem kiszabadult a palackból: megszületett a progresszió mint radikális baloldali ideológia.

A baloldali radikalizmus fontos képviselője Karl Marx és Friedrich Engels, akik a történelem mozgatórugójának az osztályharcot tekintették. Elméletük szerint igazi társadalmi haladás csak akkor valósulhat meg, ha megdöntik a kapitalista rendet, és egy osztályok nélküli társadalmat hoznak létre. Ez a marxista világnézet komoly gyakorlati jelentőségre tett szert a 20. században, amikor a kommunizmus eszméje nagy vonzerővel rendelkezett. Érdemes különbséget tenni a kommunista (és általában egy radikális) eszme és gyakorlat sikeressége között. A kommunizmus mint eszme abban az értelemben rendkívül sikeres volt, hogy gyorsan elterjedt. Ezt elősegítette az egyenlőség radikális képviselője, valamint az a törekvése, hogy önmagát a haladás kizárólagos letéményeseként határozza meg. Minden más ideológiát reakciónak, elnyomónak és haladásellenesnek minősített, ezáltal megkérdőjelezve azok társadalmi legitimitását. A kommunizmus mint gyakorlat azonban sikertelennek bizonyult. E rendszerek a központilag tervezett gazdaság modelljét alkalmazták, amely merevsége és alacsony hatékonysága miatt hosszú távon nem volt fenntartható. A tervgazdálkodás képtelen volt reagálni a fogyasztók valós igényeire, ami súlyos áru- és szolgáltatáshiányhoz, illetve alacsony minőséghez vezetett. Tehát a marxizmus valójában nem haladást, hanem pusztulást eredményezett, és több alkalommal tömeges éhínséggel járt.¹⁴

Közülük az 1932–33-as éhínség a Szovjetunió egyik legsúlyosabb humanitárius katasztrófája volt, amelyet nem a természet, hanem a sztálini politikai-ideológiai rendszer okozott. A kollektivizálási kampány részeként a szovjet állam erőszakkal számolta fel a paraszti magántulajdont, és irreálisan magas beszolgáltatási kvótákat vezetett be. Az ellenálló parasztságot „osztályellenségként” kezelték, akiknek a régió elhagyását is megtiltották. Ukrajnában legalább négymillió ember halt éhen (*holodomor*).¹⁵ Kazahsztánban pedig a nomád pásztorkodást felszámoló kolhozosítás következtében a lakosság közel fele éhen halt. A nagy kínai éhínség (1959–61) kialakulásában fontos szerepet játszott a Nagy Ugrás kampány (1958–62), melynek célja az ország gazdaságának gyors modernizációja volt. A kollektivizálás és a mesterségesen vezérelt iparosítás következményeként a mezőgazdasági termelés drámai módon visszaesett.¹⁶ A lakosságot irreális termelési normák teljesítésére kényszerítették, az éhező falusi lakosság pedig semmilyen segítséget nem kapott. A becslések szerint 15–45 millió ember halt meg, ami a modern történelem legnagyobb, békeidőben bekövetkezett tömeges embervesztéséhez vezetett.¹⁷

Bár a kommunista rendszerek 1990 körül összeomlottak, a radikális baloldali progresszió narratívája nem tűnt el, sőt néhány évtized elteltével balliberális formában újra megerősödött. Ez egy olyan absztrakt, univerzalista ideológia, amelynek középpontjában az egyenlőség, az identitáspolitika és az emberi jogok kiterjesztése áll, mégpedig gyakran a nemzeti hagyományokkal, vallási értékekkel vagy szerves társadalmi struktúrákkal szemben. A klasszikus marxista gazdasági fókusz helyét egyre inkább kulturális és morális tematizálás veszi át, amely új elnyomotti csoportok felszabadítását és a normarendszerek radikális átalakítását tekinti feladatának.¹⁸

a gazdasági fókusz
helyébe kulturális lép

13 Vö. Daniel KAHNEMAN: *Gyors és lassú gondolkodás*. ford. BÁNYÁSZ Réka – GARAI Attila, HVG, Bp. 2013.

14 Lásd bővebben: *A kommunizmus fekete könyve*. szerk. Stéphane COURTOIS és tsí., ford. BENYHE János, Nagyvilág, Bp. 2001.

15 Lásd bővebben: Timothy SNYDER: *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*. Basic Books, New York, 2010.

16 Lásd bővebben: Frank DIKÖTTER: *Mao's Great Famine. The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958–1962*. Bloomsbury, London, 2010.

17 Lásd bővebben: Jisheng YANG: *Tombstone. The Great Chinese Famine, 1958–1962*. Farrar, Straus and Giroux, New York, 2008.

18 Lásd bővebben: BÉKÉS Márton: *Kulturális hadviselés*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp. 2020.

A MÉRSÉKELT HALADÁS

A mérsékelt haladás filozófiája abból indul ki, hogy az ember tökéletlen lény, ezért a társadalmi berendezkedések és intézmények átalakítását mindig óvatosan, a történelmi tapasztalatok figyelembevételével kell megközelíteni. Nem utasítja el a változást, de elutasítja az elszakadást a múlt tanulságaitól. Az átfogó, gyors reformokat kockázatosnak tartja, mert azok gyakran nem várt mellékhatásokat és társadalmi károkat eredményezhetnek. A valódi fejlődést nem a forradalmi törésekben, hanem a fokozatos, jól átgondolt változtatásokban látja. A mérsékelt haladást gyakran konzervatív reformizmusnak nevezik, amelynek a filozófiai gyökerei Edmund Burke, Michael Oakeshott és Russell Kirk munkásságáig nyúlnak vissza.

A mérsékelt haladás politikai gyakorlata országonként eltérő történelmi és intézményi keretek között valósult meg, de közös bennük a reformok fokozatosságának, társadalmi beágyazottságának és hosszú távú stabilitásra törekvésének elve. Magyarországon Széchenyi István testesítette meg e szemlélet klasszikus formáját a reformkor idején: előbb a gazdasági és infrastrukturális alapokat (úthálózat fejlesztése, gőzhajózás beindítása, takarékpénztárak létrehozása, országgyűlési reformok) akarta megerősíteni, és csak ezután kívánt politikai reformokat. A II. világháború utáni Európában a konzervatív és kereszténydemokrata irányzatok gyakran váltak a megfontolt modernizáció letéteményeseivé. Olaszországban Alcide De Gasperi (miniszterelnök: 1945–53), a Democrazia Cristiana vezetője

» » kiszámítható, fokozatos reform

mérsékelt államépítése és nyugati orientációja stabil demokratikus alapokat teremtett. Franciaországban Charles de Gaulle (elnök: 1959–69), a konzervatív republikánus tábor vezéralakja a köztársasági intézményrendszer megerősítésével és a gyarmati háborúk lezárásával képviselte a nemzeti hagyományokra építő,

ám modernizáló politikát. A technokrata Raymond Barre (miniszterelnök: 1976–81), aki függetlenként, de a jobboldali Giscard d'Estaing elnöksége alatt szolgált, szakmai alapú, inflációt visszafogó reformpolitikát képviselt. Németországban Konrad Adenauer (kancellár: 1949–63), a Kereszténydemokrata Unió (CDU) első számú vezetőjeként, a szociális piacgazdaság keretei között teremtett gazdasági stabilitást, míg utóda, Helmut Kohl (kancellár: 1982–1998), szintén CDU-s politikusként, a német újraegyesítést és az európai integrációt vezette le „nyugodt kézzel,” azaz fokozatos és kiszámítható lépésekben.

A konzervatív haladás angolszász változata erőteljesebb piaci reformokkal járt, amely elsősorban Margaret Thatcher (miniszterelnök: 1979–1990), valamint Ronald Reagan (elnök: 1981–89) politikájához köthető. A gazdasági fordulat részeként adóreformokat vezettek be, valamint lebontották a gazdasági növekedést akadályozó állami korlátokat (dereguláció), amivel új lendületet adtak a piacgazdaság fejlődésének. Bár számos vitát generáltak, politikájuk szintén illeszkedett a konzervatív reformizmus hagyományához, amely szerint a haladás csak akkor lehet tartós, ha nem szakad el a történelmi kontinuitástól és az intézmények stabilitásától.

ÚJ KIHÍVÁSOK

Az ezredfordulóig az ideológiai törésvonal középpontjában a gazdasági kérdések álltak: a munkavállalók helyzete, a piacgazdaság és a magántulajdon. Napjainkban azonban az identitáshoz kapcsolódó kérdések kerülnek előtérbe: nemzet, család, bevándorlás és nemiség. Ezekben a témákban éles szembenállás figyelhető meg a radikális és mérsékelt haladók – vagyis a progresszívek és a konzervatívok – között.

A radikális progresszió szerint a nemzet elavult konstrukció, amelyet a politikai globalizmus eszméjével kell felváltani. Ezzel szemben a konzervatív reformerek korunk problémáira a nemzet keretén belül keresik

Haladó erők –

John Gast *Amerikai haladás* (1872) című festménye, amely a *manifest destiny* szellemét ábrázolja menet közben a nyugati határ felé (Wikimedia Commons)

a választ.¹⁹ David Goodhart ezt az értékkülönbséget az „bárhon otthon lévők” és a „valahová kötődők” fogalompárjával ragadja meg.²⁰ Az előbbi egy olyan, gyakran „nomád” életmód, amely főleg a nagyvárosokban élő, diplomás fiatalokra, míg az utóbbi a kisebb településeken élő, kékgalléros, idősebb polgárookra jellemző. Az európai integráció kérdésében is ez a törésvonal mutatkozik meg: a progresszívek föderalisták, akik az Európai Egyesült Államok megvalósítását tűzik célul, míg a konzervatívok szuverenisták és patrioták, akik a nemzetállamok elsődlegességét védik és a Nemzetek Európája koncepciót támogatják.

A konzervatív felfogás a család és a házasság klasszikus formáját a társadalom gazdasági és reprodukív alapegységének tekinti s megőrzendő értéknek tartja.²¹ A progresszív felfogás elutasítja a klasszikus családmodell kivételezett státuszát, a családformák sokféleségét hangsúlyozza, ideértve az azonos nemű párok házasságát és gyermekvállalását is.²² A klasszikus családmodell visszaszorulásával párhuzamosan csökken a születések száma: az OECD-országok

19 Samuel P. HUNTINGTON: *Who Are We? The Challenges to America's National Identity*. Simon & Schuster, New York, 2004

20 David GOODHART: *Úton hazafelé. A populista lázadás és politika jövője*. ford. HORVÁTH Judit, Századvég, Bp. 2019.

21 David POPENOE: American Family Decline, 1960–1990. A Review and Appraisal. *Journal of Marriage and Family*, 1993/3.

22 Stephanie COONTZ: *Marriage, a History. How Love Conquered Marriage*. Penguin Books, New York, 2005.

Folytonosság –

Duilio Cambellotti *Servio Tullio* (1928) című litográfiája, amely a Mura serviane építését ábrázolja (*Il Primato Nazionale*)

termékenységi rátája jelenleg átlagosan 1,5 gyerek/nő körül alakul, de Dél-Koreában (0,8), Lengyelországban (1,1) és Olaszországban (1,2) ennél is alacsonyabb. A progresszív értelmezés szerint ez a folyamat a modernizáció és a második demográfiai átmenet természetes velejárója,²³ sőt a zöldprogresszió kifejezetten üdvözi az alacsony születésszámokat. A munkaerőhiány és a nyugdíjrendszerek fenntarthatóságát fenyegető kihívásokra válaszul a bevándorlás bővítését szorgalmazzák. A konzervatívok a születésszám visszaesését súlyos problémának, sőt civilizáció válságnak tekintik, amelynek a megoldásához pronatalista intézkedésekre, a tradicionális értékek megerősítésére, vagyis egy konzervatív fordulatra van szükség.²⁴

23 Ron LESTHAEGHE: The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*, 2010/2.

24 TÓTH I. János: Demográfiai tél és a modernizáció. *Kommentár*, 2021/3.

A határvédelem és a tömeges bevándorlás kérdése is megosztja a mérsékelt és a radikális haladókat. A konzervatív megközelítés szerint a bevándorlást szabályozni kell. Ez magában foglalja a szigorú határvédelmet, az illegális migráció megfékezését, valamint a bevándorlás gazdasági és kulturális szempontok szerinti korlátozását.²⁵ A progresszív megközelítés szerint azonban a bevándorlás emberi jog, ezért azt senkitől sem szabad megtagadni. Emellett a progresszió azt is hangsúlyozza, hogy a bevándorlás társadalmi és gazdasági erőforrás, amely friss munkaerőt, innovációs potenciált és kulturális sokszínűséget kínál, miközben enyhítheti a befogadó országokat sújtó demográfiai problémákat, például az elöregedést vagy a munkaerőhiányt.²⁶ A progresszív oldal meggyőződése, hogy megfelelő integrációs politikákkal biztosítható a vegyes etnikumú közösségek békés együttélése és prosperálása, ahogy Merkel fogalmazott: „*Wir schaffen das*”.

A nemiség kérdésében is éles különbség van a konzervatív és a progresszív álláspont között. Az előbbi a nem fogalmát elsősorban biológiai alapokon értelmezi: ideáltipikusan csak férfi és nő létezik.²⁷ E felfogás szerint a nem bináris formák – mint például a hermafroditizmus vagy más interszexuális eltérések – azért nem tekinthetők ideáltipikusnak, mert meddőséggel járnak. Ezzel szemben a progresszív álláspont – összhangban az antinaturalista szemléletével – elutasítja a biológiai determinizmust, és a nemet társadalmi konstrukciónak tekinti. Ennek megfelelően nemcsak kettő, hanem számos különböző nem létezhet.²⁸ Ezzel a progresszív gondolkodás magát az emberi természetet, sőt az ivaros szaporodást kérdőjelezi meg. Mivel az emberi evolúció számos alapvető jellemzője (család, társadalmi szerep, leszármazás) a nemiség biológiai alapjaira épül, ezért ennek dekonstrukciója könnyen vezet a reprodukció összeomlásához.²⁹

A fent tárgyalt identitáskérdések nemcsak önmagukban bírnak jelentőséggel, hanem szorosan összefonódnak a nemzet kérdésével. A klasszikus családmódel válsága, a heteronormatív szemlélet háttérbe szorulása, a csökkenő születésszám és a tömeges bevándorlás egyaránt aláássák a nemzetet mint leszármazásra épülő közösséget. Nem véletlen tehát, hogy ezekben a kérdésekben a konzervatívok a nemzet megerősítését, míg a progresszív irányzatok a nemzet meggyengítését eredményező nézeteket és mozgalmakat támogatnak.

Természetesen nem állítom, hogy minden tradicionális intézmény méltó lenne a megőrzésre. A kasztrendszer, a rabszolgaság, a feudális előjogok olyan tradicionális intézmények, amelyek felszámolása indokolt volt. A polgári társadalom kialakulása is egy sikeres radikális átalakulást jelent. Polányi Károly szavaival élve a „nagy átalakulás” az a folyamat, amelynek során a hagyományos, agráralapú paraszti társadalom modern ipari társadalommá alakul.³⁰ A modernizáció nem pusztán új gazdasági rendszert épített ki, hanem radikálisan átalakította a társadalmi rendet: felszámolta a feudális kiváltságokat, a rendi különbségeket és az öröklött társadalmi hierarchiát. Másrésztől előzetesen sohasem tudhatjuk, hogy egy változás milyen láncreakciót indít el, ezért mindig lehet legitim módon lehet érvelni mindkét oldal mellett. A vélemények sokszínűségének és a nyílt vitának azonban minden demokratikus elkötelezettségű polgár számára alapvető értéknek kell maradnia. Ezzel szemben egyre gyakrabban tapasztalható, hogy a progresszív erők hatalomra kerülve bürokratikus eszközökkel korlátozzák a szólásszabadságot, és akadályozzák a népakarat érvényesülését, ahogy arra az Egyesült Államok alelnöke, J. D. Vance is figyelmeztetett tavaly februárban a müncheni biztonságpolitikai fórumon tartott beszédében.

**konzervatív
fordulatra
van szükség**

25 Samuel P. HUNTINGTON: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. ford. SZABÓ László Zsolt, Európa, Bp. 2005.

26 Robert D. PUTNAM: *E Pluribus Unum. Diversity and Community in the Twenty-first Century*. *Scandinavian Political Studies*, 2007/2.

27 Ryan T. ANDERSON: *When Harry Became Sally. Responding to the Transgender Moment*. Encounter Books, New York, 2018.

28 Vö. Judith BUTLER: *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge, London, 1990.

29 Lásd bővebben: Jordan B. PETERSON: *12 szabály az élethez. Így kerül el a káosz!* ford. HORVÁTH M. Zsanett, 21. Század, Bp. 2023.

30 POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás* [1944] ford. PAP Mária, Napvilág, Bp. 2004.

ÖSSZEFOGLALÁS

A széles (filozófiai) értelemben vett haladás eszméje nyitott minden olyan kezdeményezésre, amely az emberi közösségek javát szolgálja, függetlenül attól, hogy azok mérsékelt vagy radikális jellegűek. A francia forradalomban kialakult a szűk (ideológia) értelemben vett haladás fogalma, amely csak a radikális és többnyire baloldali ideológiát foglalja magába. Általában a haladás két irányzata közötti különbség abban áll, hogy a mérsékelt haladás (konzervativizmus) tisztelettel közelít a természet és a történelem által kialakított alapvető struktúrákhoz (élet, tulajdon, család, nemzet), míg a radikális irányzatok ellenségesen viszonyulnak ezekhez.

A haladásnak tehát két értelmezése verseng egymással. A széles értelemben vett haladás nyitott a vitára és az önkorrekcióna, ami a gyakorlati siker szempontjából különösen fontos. A népszerűségi versenyben azonban paradox módon a radikális progresszió került előnybe. Ez az irány sokszor szembe helyezkedik a természetes adottságokkal (például férfi és női szerepek), a hagyományosan kialakult intézményekkel (mint a család, nemzet vagy piacgazdaság), valamint az olyan evolúciós mechanizmusokkal, mint a verseny vagy a szelekció. A radikális változtatásokat képviselő ideológiák gyakran kizárólagos igazságigénnyel lépnek fel, elutasítva a pluralizmust, a demokratikus vitát vagy a szólásszabadságot. Ez a dogmatikus fellépés ugyan előnyt jelenthet az eszmék küzdelmében, de a gyakorlatban súlyos következményekkel járhat. A következő kockázatok fenyegetik a haladást. 1) A történelmi távlat hiánya miatt a kortársak gyakran tévesen ítélik meg, hogy mely eszmék szolgálják ténylegesen az előrehaladást.

Ennek legfőbb oka, hogy a szereplők kénytelenek előzetes ítéletet hozni a kortárs mozgalmak „haladóságáról”. Az utókor könnyebb helyzetben van, hiszen a következmények ismeretében, utólag kell döntenie egy eszme értékéről. 2) A tisztánlátást az is nehezíti, hogy a legtöbb eszme verseng a haladó minősítésért, ami kiemelt státuszt és széles körű támogatást biztosít számra, függetlenül az eszme tényleges hatásától. 3) Az univerzális sémák előírása szintén kockázatos: figyelmen kívül hagyja a helyi társadalmak és kultúrák sokféleségét, ami megakadályozza az evolúciós jellegű fejlődést. 4) A radikális (aktuálisan balliberális) progresszió szükségszerűen támadja az együttélés tradicionális struktúráit. Ezeknek a dekonstrukciója azonban előre nem látható károkkal fenyeget. 5) A radikális progresszió elfogadhatatlanul leszűkíti a haladás jelentéstartományát. Ez egyben azt is jelenti, hogy kizárja a fejlődési lehetőségek jelentős részét. 6) A fentiekkel szoros összefüggésben a radikális progresszió hajlik az intoleranciára és a dogmatikus gondolkodásra, ami korlátozza a szólásszabadságot, a nézetek szabad versenyét és a demokratikus pluralizmust.

A régi (19. és 20. századi) progresszió központjában az emberek radikális (elsősorban anyagi) egyenlőségének a követelése állt. A kommunista progresszió sikeréhez nagyban hozzájárult, hogy kisajátította a haladás fogalmát, és a kommunizmus bírálóit az ész és a haladás ellenségeinek nevezte. Ez a dogmatikus hit a kommunista haladás szükségszerűségében hozzájárult a rivális ideológiák felszámolásához és egy totalitárius rendszer kiépüléséhez. A hatalomra került kommunizmus felszámolta a magántulajdont és a piacgazdaságot, ami olyan súlyos problémákhoz vezetett, mint a szegénység, a szabadság hiánya és az egyenlőség eltorzulása („mindenki egyenlő, de némelyek még egyenlőbbek”). Az új (21. századi) progresszió középpontjában az emberi jogok radikális kiterjesztése áll. A balliberális progresszió sikeréhez nagyban hozzájárul, hogy kisajátítja a haladás fogalmát, és a konzervatív nézeteket az ész és a haladás ellenségének tekinti. Ez a dogmatikus hit a balliberális haladás szükségszerűségében elvezethet a konzervatív és centrista nézetek felszámolásához, és egy totalitárius rendszer kiépüléséhez. A hatalomra kerülő új progresszió várhatóan felszámolja az emberi együttélés olyan mély struktúráit, mint a nemzet, az államhatár, a család, a gyermekvállalás, a nem. Arra biztosan számíthatunk, hogy ezeknek a tartópilléreknek a lebontása járulékos károk láncreakcióinak a sokaságához, instabilitáshoz és civilizációs válsághoz fog vezetni. ■

»» a progresszió civilizációs válsághoz vezet